

УДК 340.141(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.16>

РОЛЬ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Переш І.Є.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3485-7278*

Пеца Д.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5812-7907*

Щока С.В.,

*кандидат юридичних наук, асистент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-7165-2191*

Переш І.Є., Пеца Д.Д., Щока С.В. Роль звичаєвого права у розвитку українського державотворення

У статті досліджено роль звичаєвого права у процесі формування та розвитку української державності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення історико-правових засад становлення вітчизняної правової системи та з'ясування впливу звичаєвих норм на сучасне українське законодавство. Проблематика впливу звичаю на формування української державності залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній юридичній науці.

Автор здійснює термінологічний аналіз понять «звичай», «правовий звичай» та «звичаєве право», обґрунтовуючи їх відмінності та взаємозв'язок. Встановлено, що правовим звичай стає лише за умови його санкціонування державою, тоді як звичаєве право охоплює ширшу систему норм, дотримання яких забезпечується суспільним авторитетом. Наголошено, що звичай як соціальний регулятор передував виникненню писаного права і став основою для формування перших нормативних актів.

Досліджено еволюцію звичаєвого права на українських землях у різні історичні періоди. Проаналізовано значення Руської Правди як першого кодифікованого джерела права, що ґрунтувалося на звичаєвих нормах. Особливу увагу приділено козацькій добі, коли звичаєве право регулювало військову, сімейну, кримінальну та цивільну сфери суспільних відносин. Охарактеризовано специфічні ознаки козацького звичаєвого права: усну форму передачі, обрядовість, суворість покарань. Окремі звичаї козацької доби, зокрема могорич як спосіб укладення договору, частково збереглися до сьогодення.

З'ясовано, що в радянський період правовий звичай як джерело права заперечувався. У сучасній Україні звичай визнається допоміжним джерелом права і застосовується для заповнення прогалин у законодавстві за умови несуперечності чинним нормативно-правовим актам. Виокремлено форми санкціонування звичаїв державою: фіксоване та відсильне. Проаналізовано сучасні прояви звичаєвого права: звичаї ділового обороту, торговельні звичаї, звичаї національних меншин та місцеві звичаї.

Зроблено висновок про те, що звичаєве право є фундаментом формування сучасної правової системи України та одним із факторів, що визначає її приналежність до романо-германської правової традиції.

Ключові слова: джерела права, звичаєве право, правовий звичай, українське державотворення, Руська Правда, козацьке право.

Peresh I.E., Peca D.D., Shchoka S.V. The role of customary law in the development of Ukrainian statehood

The article examines the role of customary law in the process of formation and development of Ukrainian statehood. The relevance of the study is due to the need to rethink the historical and legal foundations of the formation of the domestic legal system and to clarify the influence of customary norms on modern Ukrainian legislation. The issue of the influence of custom on the formation of Ukrainian statehood remains insufficiently studied in domestic legal science.

The author carries out a terminological analysis of the concepts of «custom», «legal custom» and «customary law», justifying their differences and interrelationships. It is established that custom becomes legal only if it is sanctioned by the state, while customary law encompasses a broader system of norms, compliance with which is ensured by public authority. It is emphasized that custom as a social regulator preceded the emergence of written law and became the basis for the formation of the first regulatory acts.

The evolution of customary law in Ukrainian lands in different historical periods is studied. The significance of Rus'ka Pravda as the first codified source of law based on customary norms is analyzed. Special attention is paid to the Cossack era, when customary law regulated the military, family, criminal and civil spheres of social relations. Specific features of Cossack customary law are characterized: oral form of transmission, ritual, severity of punishments. Certain customs of the Cossack era, in particular *mogorich* as a way of concluding a contract, have been partially preserved to the present day.

It is found that in the Soviet period, legal custom as a source of law was denied. In modern Ukraine, custom is recognized as an auxiliary source of law and is used to fill gaps in legislation provided that it does not contradict current regulatory legal acts. Forms of sanctioning customs by the state are distinguished: fixed and sent. Modern manifestations of customary law are analyzed: customs of business turnover, trade customs, customs of national minorities and local customs.

The conclusion is made that customary law is the foundation of the formation of the modern legal system of Ukraine and one of the factors determining its belonging to the Romano-Germanic legal tradition.

Key words: sources of law, customary law, legal custom, Ukrainian state formation, Ruska Pravda, Cossack law.

Постановка проблеми. Сьогоднішнє суспільство не можливо уявити без існування нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини. Зараз акти законодавства відіграють настільки значну роль у суспільстві, що у разі скасування у суспільстві хоча б одного з них, почався б хаос у тій чи іншій сфері. Невід'ємної ролі нормативно-правових актів у суспільстві неможливо заперечити. Проте, якщо припустити відсутність нормативного регулювання певної сфери правовідносин, то можна ствердити, що вони будуть врегульовуватись звичаєвими нормами, принципами права або судовою практикою.

Тут варто наголосити, що у стародавньому суспільстві не існувало нормативно правових актів. Суспільні відносини врегульовувались усталеними правилами поведінки, які мали повторюваний характер. Тобто, відбувалось зародження звичаю як форми права. Досить довгий період він існував в усній формі і передавався з покоління в покоління, поки не набув настільки масштабного характеру, що почав потребувати письмового закріплення та санкціонування державою. Не всі звичаї визнавались державою, проте навіть не визнані звичаї продовжували своє існування. Різняця полягала лише в обов'язковості застосування.

На сьогодні в різних правових традиціях можна спостерігати різне значення звичаю у регулюванні суспільних відносин, незважаючи на те, що саме звичай становив початок розвитку права. Без його існування в суспільстві не можливо було б зараз уявити суспільні правовідносини. Проте, його роль не є такою значною, адже правовий звичай носить допоміжний характер і слугує для заповнення прогалів у законодавстві.

Стан дослідження. Звичаєвому праву приділяється досить велика увага на науково-доктринальному рівні. Вітчизняні науковці присвячують багато праць вивченню особливостей правового звичаю. Проте, вплив звичаю на формування української державності є недостатньо дослідженим. Окремим аспектам вивченню цієї проблематики приділяли увагу такі вчені як: М.М. Бедрій, Л.Л. Богачова, І. Бойко, А.С. Бондарчук, Л.Л. Ковальчук, А.Ю. Кундій, В. Озель, С.Д. Рябенко, М.Ю. Рязанов, Н.Є. Толкачова.

Метою наукового дослідження є з'ясування впливу звичаю на розвиток українського права, роль звичаю у різні історичні періоди та місце звичаєвого права у сучасній системі права

Виклад основного матеріалу. Одним із найдавніших джерел права визначають звичай. Звичаї виникли в процесі формування самого суспільства, саме тоді коли виникла потреба урегульовувати відносини, що виникали. З повторюваністю виникнення правовідносин до них застосовували однакові способи вирішення. У суспільстві закладався механізм однакового реагування в однакових ситуаціях. Тобто, у первіснообщинній побудові суспільства єдиним джерелом регулювання відносин виступав звичай, який створювався через колективне прийняття.

Для подальшого аналізу значення звичаю як джерела формування українського права необхідно визначити термінологічні аспекти цього поняття. Для початку слід наголосити, що «звичай», «правовий звичай» та «звичаєве право» є різними правовими категоріями і мають різний зміст хоч і є взаємопов'язаними.

Якщо говорити про звичай, то варто його відносити більш до культурної та соціальної категорії, ніж до правової. Оскільки найчастіше під зовнішньою формою звичаю приховуються релігійні та моральні норми, які відображають еволюцію правової свідомості в період різних історичних етапів та різних регіонів. Якщо розглядати більш просте трактування звичаю, то можна сказати, що під ним розуміють правило поведінки, яке встановилось на основі багаторазового використання. Проте не завжди такі правила становили правовий характер, а отже і не всі потребували закріплення.

З потреби закріплення звичаїв почалось формування правового звичаю. Проте, на сьогоднішній час існують різні наукові підходи до визначення «правового звичаю» як теоретичного терміну. Наявні дефініції можна поділити на три групи: ті, які вказують на санкціонування звичаю державою; ті, які не закріплюють таке положення; ті, які вказують, що санкціонування державою є не обов'язковою ознакою існування правового звичаю [1, с. 16].

В контексті розгляду правового звичаю варто перш за все зазначити, що така ознака як закріпленість державою повинна обов'язково проявлятися. Тільки санкціонування та гарантування державою робить звичай правовим. Отож виходячи з даного твердження, можна виокремити поняття, яке найбільш розкриватиме зміст правового звичаю. Правовим звичаєм вважають сукупність традицій, переконань та принципів права, які підтримуються з боку держави через імперативне або диспозитивне закріплення в законодавстві або є усталеною практикою у правозастосуванні [2, с. 202-203].

Декі науковці стверджують, що звичай стає правовим тільки тоді, коли з'являється держава. Проте, це положення може довільно трактуватись. Тому постає необхідність уточнення такого твердження. Варто погодитись з тим, що тільки за наявності держави звичай може стати правовим, оскільки правового характеру йому може надати тільки держава. Проте, тут необхідно вказати, що не кожен звичай, який існує в суспільстві стає правовим. Держава, надаючи звичаю правового статусу виходить з його ролі у необхідності регулювання правовідносин [3, с. 26].

Звичаєве право є більш комплексним поняттям. Його варто розглядати як систему прав і обов'язків осіб, що сформувалися впродовж життя та закріплені у свідомості як правові норми, дотримання яких було обов'язковим і забезпечувалось впливом суспільного авторитету. Вони склалися побутово і саме суспільство визначало дотримуватись цих норм чи ні. Норми звичаєвого права розвиваються незалежно від закріплення законодавчою владою як загально обов'язкових. Для їх існування достатньо лише загальне переконання народу підкорятися таким нормам [4, с. 100].

Проаналізувавши дані правові категорії, можна наголосити на тому, що не всі звичаї можуть бути правовими, а звичаєве право формується із сукупності правових звичаїв, які мають важливе суспільне значення та звичаїв, які не є санкціоновані державою, але відіграють важливу роль у житті суспільства.

Розглядаючи історичний аспект становлення звичаєвого права, варто сказати, що першим етапом було виникнення самого звичаю у окремій групі людей. З часом поставала необхідність за-

кріпити певні звичаї на паперовому носії і зробити їх відомими більш широкому колу осіб, ніж певній групі у середині якої сформувалися ці звичаї. Відповідно з формування письмових норм права звичаї почали набувати матеріального змісту і почали охоронятися державою. Проте не всі звичаї потребували формального закріплення та не всі звичаї ставали загальнообов'язковими. Це пояснюється тим, що вже в той період державні утворення почали диференціювати звичаї. Необхідні звичаї для загального регулювання суспільного життя ставали правовими [5, с. 8].

Аналіз становлення звичаєвого права на території України необхідно розпочати з правової природи звичаю та становлення права на території Київської Русі. Саме в той період почалося закріплення правових та звичаєвих норм. Згодом із появою звичаю у правових актах розпочалося й утворення законодавчих норм.

Звичаї у Київській Русі формувалися суспільством в цілому під впливом історичних, культурних, релігійних та інших чинників. Вони становили основу соціального регулювання поведінки членів родових спільнот. У цей період звичай варто характеризувати як правовий, оскільки його дотримання забезпечувала держава та забезпечила його нормативне закріплення. За період Київської доби звичаєве право характеризувався як писане право. Одним з нормативно-правових актів такого писаного права виступала Руська Правда. Її ще називають тлумаченням свідомості населення та перетворення її у букву закону. Назва цього кодифікованого акта пішла від звичаю, оскільки на Русі звичай називали «правдою». Необхідно відмітити, що «правду» не відмежовували від поняття «закону» і надавали термінам однакове значення. Проте, в сучасності таке ототожнення втратило значення, оскільки ці три поняття мають різне правове значення і застосування. [5, с. 8–10; 6, с. 233].

На сьогоднішній день цілісний текст Руської Правди не зберігся, проте вона не втратила своє вагоме значення, адже започаткувала становлення українського кодифікованого права. Першою редакцією Руської Правди була Коротка Правда Ярослава Мудрого, яка базувалась на нормах звичаєвого права та регулювала суспільні відносини у сфері господарської діяльності, кримінального, цивільного, спадкового та сімейного права. Друга редакція Руської Правди була більш розширеною і доповнювала норми кримінального права, які закріплювалися в попередній редакції та містила норми судочинства. Існувала й третя редакція цього взводу звичаєвого права, проте через вибірковість викладених в ній положень не набула значного поширення [5, с. 11].

Важливе значення у положеннях Руської Правди відіграли звичаї, що стосувались власності. Деякі знайшли законодавче закріплення і в сучасності. Зокрема, до таких звичаїв можна віднести: відмежування законного і незаконного володіння набутих майном, перебування таких ділянок як водойми і пасовища у спільній власності громади, належність права власності на скарб тій особі, яка знайшла такий скарб. Також варто наголосити на поширеності у ті часи такого правового звичаю як забезпечення недоторканності майна самим власником. Частково цей звичай знайшов своє відображення сьогодні у Кримінальному законодавстві, а саме в контексті того, що у разі протиправного проникнення в житло, особа може захищати його всіма способами [6, с. 233–235].

Характерною рисою правового звичаю того часу виступало те, що його дотримання здійснювалося не державним примусом, на відміну від закону, а завдяки впливу і авторитету суспільної думи, яка й формувала ці норми [5, с. 9]. Необхідно відмітити, що ця ознака правового звичаю є характерною і в сучасності. Адже, зараз, звичай є тільки допоміжним нормативним регулятором і використовується тоді, коли відсутні законодавчі норми, які б могли застосовуватись з виникненням правовідносин.

Із завершенням доби Київської Русі звичаєве право не припинило розвиватись. Звичайно, воно продовжило своє існування і в період Великого князівства Литовського, проте більшість звичаєвих норм мало саме литовське походження. Більш вагоме значення вони почали відігравати в період існування козацтва. Попри існуючих звичаєвих норм почали утворюватись нові. Козацьке право було адаптоване до специфічних умов січового лицарства, тому мало такі характерні ознаки як: усну форму передачі, відсутність поділу на галузі, обрядовість, суворість покарань, поширеність смертної кари [7, с. 44].

У період козацької доби звичаї, що стосувались військової сфери та виборів становили невід'ємну частину правової системи. До прикладу, на Запорізькій Січі обирали кошового отамана шляхом вручення йому палиці. Проте, дати згоду одразу на таке рішення обраний, відповідно до звичаю не міг. Для того, щоб отримати цю посаду йому потрібно було спочатку двічі відмовитися і тільки з третього разу взяти палицю. Проте на цьому така обрядовість не закінчувалася. Кожен

козак, який брав участь у виборах повинен був підійти до отамана і посипати йому на голову пісок, землю та болото, для того щоб той завжди пам'ятав про своє просте козацьке походження. Після цього обраний кошовий отаман дякував і кланявся козацтву [4, с. 103].

Досить цікавим звичаєм було прийняття до козацтва. Перед тим як стати козаком, особа мала на місяць усамітнитись щоб перевірити свою витривалість. Також важливою умовою було прийняття православної віри.

Вагоме значення звичаєві норми відігравали в сімейному праві. Відповідно до козацького звичаю пропозицію укласти шлюб могла запропонувати і дівчина. Для цього вона приносила спечений хліб до хати нареченого і клала його на стіл. Якщо з нею ніхто не заговорив, то це означало відмову [4, с. 104].

Звичаєві норми використовуються і в кримінальному праві. Найбільше вони стосувались покарань. Козацьку добу можна охарактеризувати як таку, що мала найбільш суворі покарання. Одним з таких було прикуття до ганебного стовпа та биття прохожими винуватого дерев'яними кийками. Зважаючи на те, що віра у козаків посідала досить вагоме місце у їх повсякденному житті один з видів покарань передбачав: протягом трьох тижнів стояти перед входом до церкви і кожному хто туди приходив розповідати про свій злочин. За пияцтво під час несення військової служби козаків кидали за борт чайки. Після цього його життя залежало від вдачі. Також цікавим є звичай щодо особи, яку засуджували до страти. Уникнути страти такий козак міг лише за умови, якщо жінка брала його на поруки з подальшим одруженням [4, с. 104, 8, с. 2].

Варто згадати і про звичаєві норми, які виникали з цивільних правовідносин. Відомий звичай козацької доби який зберігся частково й до сьогоднішніх днів, проте не має закріплення є могорич. Після укладення вагомого договору сторони та свідки розпивали пляшку алкогольного напою. Договір вважався укладеним з моменту випиття пляшки і після цього змінити умови договору було неможливо [4, с. 104].

Досліджуючи козацьку добу, необхідно вказати і на те, що судочинство Запорізької Січі відбувалося за всіма нормами козацького звичаєвого права. Саме тоді судочинство почало розумітись як публічна влада джерелом якої є народ. За звичаями, усі члени козацької спільноти брали участь у судових процесах, що підкреслювало народний характер правосуддя [7, с. 45].

Звичаєвість таких дій варто пов'язувати з тим, що вони мали багаторазовий характер і сформувались колективно. У формуванні української державності такі звичаї відіграли важливу роль, оскільки завдяки їх функціонуванню розвивалась наша культура та правова свідомість. Хоч сьогодні більшість з цих звичаїв втратили своє значення з неможливістю застосування та видозмінились, вони становлять невід'ємну частину національної ідентичності.

Після Козацької доби розвиток звичаєвого права почав припинятись. Почалось вже формування законодавчих актів і їх дотримання. Звичаї відігравали значну роль лише у побутовому житті народу. Під час радянського періоду правовий звичай як джерело права заперечувався і не визнавався. Його існування припускалось лише у міжнародному праві, оскільки звичаєві норми вважались застарілими і несумісними з ідеологією соціалістичної держави. Вчені радянського періоду акцентували увагу тільки на письмових нормативних актах як єдиному легітимному джерелі права.

Якщо говорити про сучасне українське право, то зараз звичаї слугують для заповнення прогалин законодавства. Існують дві форми санкціонування державою звичаєвих норм: фіксоване та відсылне. Фіксоване санкціонування передбачає оформлення звичаю у нормативно-правовому акті. Вже відсылне санкціонування можна охарактеризувати тим, що воно містить відсилку до звичаєвої норми, не зазначаючи зміст самого звичаю [9 с. 2].

На сьогодні законодавчо передбачено визнання правового звичаю як форми права, а саме: звичаїв ділового обороту, торговельних звичаїв, звичаїв національних меншин, місцевих звичаїв. Проте вважається недопустимим надання переваги цьому джерелу права перед нормами законодавства. Звичаї є більш сталим та сформованим правилом поведінки, ніж законодавство, яке адаптується під нові виклики сучасності, зважаючи на розвиток правовідносин. Це може становити перешкоду у регулюванні нових правовідносин звичаями, адже щоб він став звичаєм, необхідно, щоб ці правовідносини виникали вже декілька разів. Проте на ранніх етапах виникнення нових правовідносин, норми закону можуть ще не існувати, то для врегулювання таких відносин беруться до уваги принципи права, які є сталими.

Цивільним кодексом передбачено застосування в регулюванні цивільно-правових відносин звичаїв ділового обороту, але вони не повинні суперечити законодавству та договорам. Найбіль-

ше це проявляється в узгодженості ціни між продавцем і покупцем. Необхідно наголосити також на існуванні звичаїв національних меншин. До прикладу, допускається не записувати особу «по батькові» у свідоцтво про народження чи у документ, що посвідчує особу якщо це передбачено у національних традиціях. Також один із звичаїв є передбачено в особі не мати ідентифікаційного коду та не брати в руки зброю під час несення військової служби, якщо це суперечить релігійним переконанням. Одним з прикладів місцевого звичаю, закріпленого в Цивільному кодексі України є виникнення права власності на речі, зібрані плоди та впольованих тварин у лісі та водоймах. І це йде мова тільки про закріплені у законодавстві звичаї. Звичайно, якщо постає питання про використання норм звичаєвого права чи норм законодавства, то пріоритет надається нормам законодавства [9, с. 2-4].

Варто не забувати, що поряд з правовими звичаями продовжують існувати етичні, моральні, релігійні та корпоративні звичаї. Їхнє значення із розвитком суспільних відносин зменшилось. Проте, це не виключає того факту, що саме ці звичаї відіграли важливу роль у формуванні сьогоденного права.

Хоч на сьогоднішній день звичаєві норми трохи видозмінились, проте суть деяких не змінюється з часом. Основною умовою існування звичаїв та застосування їх у правовідносинах є несуперечність законодавству. З їх природи випливає неможливість окреслення чітких рамок застосування. Відповідно, на сьогодні, це створює колізії для регулювання однорідних відносин, які не є врегульовані нормами права. З цього можна сказати, що звичаї усувають прогалини в законодавстві, адже врегулювати всі суспільні відносини нормами закону не можливо, особливо в період стрімкого розвитку правовідносин. Оскільки, дослідивши дану тем з історично-правового боку можна відмітити, що виникненням норм права передують урегулювання суспільних відносин звичаєвою нормою [9, с. 5; 10, с. 13].

Висновки. Звичай можна вважати одним із перших форм існування права. Саме він став основою для виникнення інших джерел права. Проте, тут варто наголосити на існуванні різних видів звичаю: морального, етичного, релігійного, корпоративного, правового. Однак, тільки ті звичаї, які регулювали найважливіші суспільні відносини ставали правовими і закріплювалися джерелом права. Формування сучасного українського права відбулось саме на основі звичаєвого права.

В різні періоди розвитку української державності звичай відігравав різні значення у регулюванні правовідносин. В період існування на українських землях первісно-общинного ладу почалось формування звичаїв та впровадження їх у життя суспільства. В період Київської Русі звичаї почали набувати письмового характеру і були основними джерелами права держави. Своє відображення вони віднайшли у Руській Правді – першому систематизованому джерелі права українського народу. Другим піком розвитку звичаєвого права на українських землях можна вважати Козацьку добу. Оскільки, регулювання тодішніх правовідносин здійснювалось саме завдяки звичаєвому праву. Але з часом розвиток звичаю як джерела права почав занепадати. В радянський період взагалі відбулося його повне заперечення. Проте, в сучасній Україні можна спостерігати, що правовий звичай вважається одним із джерел права, на що є вказівка в основному джерелі права – законі. Його застосування відбувається в разі існування прогалини в законодавстві, проте він не повинен суперечити нормам права, які закріплені у нормативно-правових актах, що мають вищу юридичну силу.

Не можна оминати того факту, що сформованість норм права на звичаях також є одним з факторів, який визначає приналежність України до романо-германської традиції права. Оскільки саме ця правова система допускає таке джерело права як правовий звичай. Формування цієї правової системи, відповідно як і правової системи України відбувалось на нормах звичаєвого права. Тому на сьогодні не існує заперечення правового звичаю як форми права, хоч він відіграє і другорядну роль у застосуванні до правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бедрій М.М. Сучасні підходи до визначення поняття правового звичаю. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. С. 15–19. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287182>.
2. Озель В. Звичай у системі права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 201–205. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/06/41.pdf>.

3. Богачова Л.Л., Ковальчук Д.Р., Кундій А.Ю. Правовий звичай як джерело права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2021. С. 24-27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/5.pdf.
4. Бедрій М.М. Норми українського звичаєвого права (історико-юридична характеристика). 2015. С. 100–105.
5. Бойко І. Руська Правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського національного університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 72. С. 3–16. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11672>.
6. Рябенко С.Д. Звичай як джерело права власності в Київській Русі. *Наукові праці МАУП*. 2007. Вип. 2(16). С. 231–236.
7. Рязанов М.Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705>.
8. Бондарчук А.С. Маловідомі козацькі звичаї. Вінницький національний університет. Матеріали конференції. С. 1–3. URL: <file:///Users/a12345/Downloads/2103-7351-1-PB.pdf>.
9. Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. С. 1-7. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/b7a9f016-3728-40fb-a330-f42949dfd51e/content>.
10. Бедрій М.М. Право і звичай: проблема співвідношення та взаємодії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 72: ч. 1. С. 11–17. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/4.pdf>.